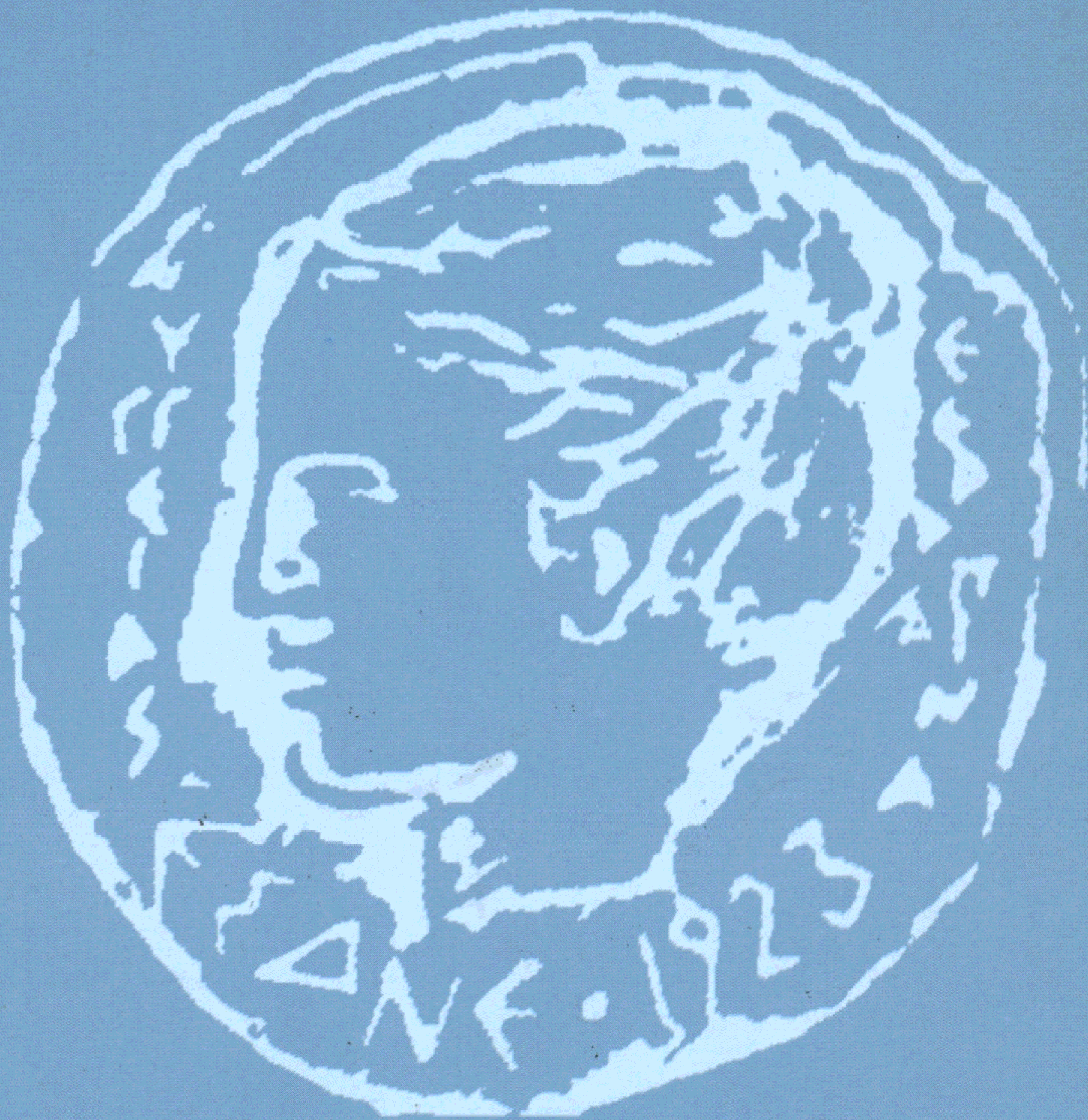

ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗ

Τόμος 35 - Τεύχος 1 - Ιανουάριος - Μάρτιος 1996

NOSSILEFTIKI

QUARTERLY PUBLICATION OF THE
HELLENIC NATIONAL GRADUATE NURSES ASSOCIATION

Vol 35 - No 1 - January - March 1996

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Κώδικας Νοσηλευτικής Δεοντολογίας .	2
2. Θεωρίες - νοσηλευτική και νοσηλευτική διεργασία	7
Δ. Δημητρώλης	
3. Απόψεις των νοσηλευτών για τη στολή του νοσηλευτικού προσωπικού	11
Ε. Γουλιά, Α. Δουλάμη, Α. Καλοκαιρινού-Αναγνωστοπούλου	
4. Εναλλακτικές μέθοδοι στη νοσηλευτική έρευνα	19
Δ. Σαπουντζή-Κρέπια, Κ. Κάντζος	
5. Ποιότητα νοσηλευτικής φροντίδας και κλινικό περιβάλλον μάθησης	28
Σ. Κοτζαμπασάκη, Β. Λανάρα, Δ. Μόνος	
6. Νομοθεσία	39
7. Ενημέρωση	43
8. Οδηγίες για τους συγγραφείς	53

CONTENTS

1. Code of Nursing Deontology	2
2. Theories - Nursing - Nursing process	7
D. Dimitrellis	
3. Nursing views about the nursing personnel uniform	11
I. Goulia, A. Doulami, A. Kalokerinou-Anagnostopoulou	
4. Alternative research methods in nursing	19
D. Sapounzi-Krepia, C. Cantzos	
5. The Quality of nursing care and the clinical learning environment	28
S. Kotzabassaki, V. Lanara, D. Monos	
6. Recent legislation concerning nursing	39
7. For your information	43
8. Instructions to authors	53

- «ΤΑ ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΔΕΝ ΕΚΦΡΑΖΟΥΝ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΕΣΔΝΕ».
- ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΑΛΛΑΓΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ ΝΑ ΜΑΣ ΤΟ ΚΑΝΕΤΕ ΓΝΩΣΤΟ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΛΑΒΕΤΕ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ.

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ - ΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικός Σύνδεσμος
Διπλωματούκων Νοσηλευτριών - Νοσηλευτών
Ελλάδος
Πύργος Αθηνών, Γ' κτίριο, 2ος όροφος
Μεσογείων 2, 115 27 ΑΘΗΝΑ
Τηλ.: 77 02 861

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ε. Αγιώτου-Δημοπούλου
Ε. Γουλιά
Α. Καλοκαιρινού
Μ. Μαλγαρινού
Α. Παπαθανανάκη
Δ. Λουκίσα
Α. Πορτοκαλάκη
Α. Ραγιά
Ε. Χαραλαμπίδου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Μαλγαρινού
Επίτ. Καθηγήτρια ΤΕΙ Αθηνών
Πύργος Αθηνών - Γ' Κτίριο, 2ος όροφος - 115 27 ΑΘΗΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α.Β.Ε.Ε.
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 80, 114 71 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 3624.728, 3609.342, 3601.605, FAX: 3601.679

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Νοσηλεύτριες/ές-Σπουδάστριες/ές	2500	δρχ.
Οργανισμοί-Εταιρείες-Βιβλιοθήκες	4500	δρχ.
Εξωτερικού	40	\$
Τιμή τεύχους	750	δρχ.
Τιμή τευχών 1990, 1991	600	δρχ.
" " 1985-1989	500	δρχ.
Παλαιότερα τεύχη	400	δρχ.

Εναλλακτικές μέθοδοι στη νοσηλευτική έρευνα

Δέσποινα Σαπουντζή-Κρεπιά,

Επισκέπτρια Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών, τμ. Νοσηλευτικής,

Κώστας Κάντζος

Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΑΠΟΥΝΤΖΗ-ΚΡΕΠΙΑ, ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΝΤΖΟΣ *Εναλλακτικές μέθοδοι στη νοσηλευτική έρευνα.* Η έρευνα στη Νοσηλευτική έχει επηρεασθεί κυρίως από την εμπειρική μεθοδολογία, η οποία διεξάγεται σε ένα πλαίσιο υποθέσεων αναφορικά με τη γνώση, τον εμπειρικό κόσμο και τη σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο έρευνας, με έμφαση στο υποθετικό-απαγωγικό υπόδειγμα και τον τεχνικό έλεγχο της ερευνητικής διαδικασίας, χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα πλεονεκτήματα αλλά και έχει ταυτόχρονα περιορίσει το είδος των προβλημάτων για έρευνα καθώς και τις εναλλακτικές ερευνητικές μεθόδους που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σ' αυτή. Αλλάζοντας το ερευνητικό πλαίσιο και τις υποθέσεις της κλασικής ερευνητικής μεθοδολογίας, νέες μέθοδοι μπορούν να προκύψουν για την επιτυχή μελέτη προβλημάτων στη νοσηλευτική, αλλά και τις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Στην παρούσα εργασία γίνεται συγκριτική παρουσίαση μιας από αυτές τις εναλλακτικές μεθόδους, της ερμηνευτικής, με την άποψη ότι συγκεντρώνει ειδικό ενδιαφέρον για τη νοσηλευτική έρευνα. **Νοσηλευτική 1: 19-27, 1996**

Εισαγωγή

Όλη η ανθρώπινη γνώση είναι, σύμφωνα με τον Habermas¹, ένα κοινωνικό τεχνούργημα, προϊόν της συνολικής δημιουργίας των ανθρώπων στην προσπάθειά τους να παράγουν και να αναπαράγουν την ύπαρξη και την ευημερία τους. Η γνώση παράγεται από τον άνθρωπο και το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον του. Σ' αυτό η νοσηλευτική και η έρευνα στη νοσηλευτική δεν διαφέρουν. Όπως και σ' άλλα γνωστικά αντικείμενα εφαρμογής, επιδιώκει να συμβάλει στην καλύτερη σχέση μεταξύ ανθρώπου, των αναγκών του και του περιβάλλοντός του. Με δεδομένη αυτή τη διασύνδεση μεταξύ γνώσης, ανθρώπου και περιβάλλοντος, η παραγωγή της

γνώσης περιορίζεται από αντιλήψεις και κανονισμούς φτιαγμένους από τον άνθρωπο και οι οποίοι προσδιορίζουν το πεδίο της γνώσης, τα εμπειρικά φαινόμενα και τη σχέση μεταξύ των δύο. Όλες μαζί αυτές οι τρεις έννοιες μπορούν να αποτελέσουν ένα επιστημολογικό πλαίσιο θεώρησης και έρευνας του κόσμου σαν αυτό που παρουσιάζεται παρακάτω².

Εμπειρική έρευνα και Νοσηλευτική

Έχει υπογραμμισθεί από ερευνητές³ της νοσηλευτικής ότι ο άνθρωπος πέρα από βιολογικό ον είναι και αφηρημένη ύπαρξη με συμπεριφορά υποκινούμενη και επικεντρωμένη σε εσωτερικές ανάγκες και έχει επισημανθεί το

γεγονός ότι η νοσηλευτική έρευνα έχει συμπληρωθεί και από τη σκέψη της Ερευνητικής Σχολής που ενισχύει την τάση προς την ανάπτυξη του θεωρητικού της πλαισίου. Παρ' όλα αυτά η κλινική, και ως εκ τούτου εμπειρική και πειραματική κυρίως έρευνα, απορροφά και θα συνεχίζει να απορροφά το μεγαλύτερο ενδιαφέρον των ερευνητών στη νοσηλευτική⁴. Σ' αυτό θα πρέπει να συμβάλουν και απόψεις όπως ότι η αιτία ύπαρξης της νοσηλευτικής έρευνας είναι κοινωνική παρά διανοητική⁵, αλλά πιο πολύ το γεγονός, πιστεύουμε, ότι η νοσηλευτική είναι περισσότερο εφαρμοσμένο και λιγότερο θεωρητικό γνωστικό αντικείμενο. Έτσι η νοσηλευτική έρευνα, όπως και η έρευνα σε γνωστικά αντικείμενα καθαρά κοινωνικών επιστημών με έμφαση στην πρακτική τους έκφραση (Διοίκηση, Οικονομία, Ανθρωπολογία, κ.λπ.), στηρίζεται σε ερευνητικές μεθόδους που αναπτύχθηκαν στις θετικές, κυρίως, επιστήμες και οι οποίες χρησιμοποιούν βασικά την υποθετικο-επαγωγική μέθοδο για την ανάπτυξη θεωριών με τις οποίες οι συνέπειες επεμβάσεων στην καθημερινή πρακτική μπορούν να προβλέπονται απαγωγικά (deductively) σαν μια εφαρμογή της (γενικότερης) θεωρίας.

Πίνακας 1. *Ένα επιστημολογικό πλαίσιο κοινωνικής έρευνας.*

A. Απόψεις περί γνώσεως

- Επιστημολογικά αξιώματα, (προσδιορίζουν τι θα γίνει αποδεκτό σαν γνώση καθορίζοντας τα κριτήρια και τη διαδικασία αξιολόγησης «αληθών» ισχυρισμών).
- Μεθοδολογικά, (υποδεικνύουν τις ερευνητικές μεθόδους που θεωρούνται κατάλληλες για τη συλλογή έγκυρων στοιχείων).

B. Απόψεις περί φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας (εμπειρικός κόσμος)

- Οντολογικά αξιώματα, (αναφορικά με το αντικείμενο της έρευνας και την κατάσταση του)
- Αξιώματα περί ανθρώπινης λογικής και σκοπιμότητας
- Αξιώματα περί κοινωνικής τάξης ή αναρχίας

Γ. Σχέση θεωρίας και πρακτικής, (εφαρμογή και χρησιμότητα της θεωρίας στην κοινωνική και φυσική καθημερινότητα)

Γνωσιολογικές απόψεις στην εμπειρική ερευνητική μεθοδολογία

Στη συντριπτική της πλειοψηφία η εμπειρική ερευνητική μεθοδολογία (βασισόμενη στην παθητική παρατήρηση ή και την παρατήρηση μέσα από το πείραμα - passive and true experiments, σύμφωνα με τους Cambell and Stanley⁶, για παράδειγμα) ακόμα και στις κοινωνικές επιστήμες είναι βαθιά επηρεασμένη από την αρχή περί φυσικού ρεαλισμού - τον ισχυρισμό, δηλαδή, ότι υπάρχει μια αντικειμενική πραγματικότητα ανεξάρτητη από τον άνθρωπο - ερευνητή και η οποία έχει μία καθορισμένη αλλά άγνωστη σ' αυτόν ακόμα φύση ή υπόσταση που μπορεί όμως να ερευνηθεί και να γίνει γνωστή. Ο ρεαλισμός αυτός συνδέεται και με ένα διαχωρισμό, που συνήθως γίνεται, μεταξύ αντικειμένου και υποκειμένου. Ο,τι υπάρχει «εκεί έξω», δηλαδή, (το αντικείμενο), υποτίθεται ότι είναι ανεξάρτητο από τον ερευνητή, «το υποκείμενο», και η γνώση επιτυγχάνεται όταν ένα υποκείμενο ανακαλύπτει και αντικατοπτρίζει αυτή την αντικειμενική πραγματικότητα.

Λόγω αυτού του διαχωρισμού σε υποκείμενο και αντικείμενο, τα άτομα αντιμετωπίζονται σαν παθητικά όντα και μη ικανά να παρεμβαίνουν και να δημιουργούν την κοινωνική πραγματικότητα γύρω τους. Έτσι τούτα απομονώνονται και αναλύονται σαν οντότητες που μπορούν να περιγραφούν κατά εντελώς αντικειμενικό τρόπο και χωρίς, υποτίθεται, τον κίνδυνο η θεωρούμενη ανεξάρτητη και αντικειμενική πραγματικότητα που συνιστούν να διαμορφώνεται κάθε φορά, ακούσια ή εκούσια, από τον ερευνητή και τις ερευνητικές συνθήκες που έχουν σκόπιμα δημιουργηθεί για τη μελέτη της.

Η παραπάνω υπόθεση περί διαχωρισμού επεκτείνεται και στη σχέση μεταξύ των παρατηρήσεων και του θεωρητικού πλαισίου που χρησιμοποιείται για την παρουσίαση της εμπειρικής πραγματικότητας. Υπάρχει, δηλαδή, ο κόσμος των παρατηρήσεων που στέκεται έξω από τη θεωρία, και οι οποίες (παρατηρήσεις) μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να διαπιστωθεί η ισχύς της θεωρίας είτε με την απόδειξη της αλήθειας

της (κατά τον Hempel)⁷ είτε με τη μη διάψευσή της (κατά τον Popper)⁸, και το ένα και το άλλο επιδιωκόμενα ακολουθώντας κάποιες αποδεκτές μεθοδολογικές διαδικασίες.

Στον κλάδο των θετικών επιστημών, τουλάχιστον, το υποθετικό-απαγωγικό υπόδειγμα (hypothetico-deductive model) δίνει τη δυνατότητα στους επιστήμονες να εξηγήσουν και να προβλέψουν μελλοντικά γεγονότα με ικανοποιητική αξιοπιστία. Γενικώς παραδεκτή επιστημονικά γνώση παράγεται τελικά (με τη μια ή την άλλη μέθοδο) όταν ερευνητές, οι οποίοι εξετάζουν τα ίδια φαινόμενα, συμφωνούν πάνω σ' αυτά καθώς και στις γενικεύσεις που μπορούν να προκύψουν απ' αυτά με απώτερο στόχο την κατάταξή τους σ' ένα σύστημα επιστημών⁹.

Αυτό το υποθετικό-απαγωγικό μοντέλο επιστημονικής ερμηνείας των φαινομένων έχει δύο βασικές συνέπειες. Πρώτον, οδηγεί στην αναζήτηση γενικών νόμων ή αρχών από τους οποίους λιγότερο γενικές αρχές και νόμοι να μπορούν να εξαχθούν. Για την ερμηνεία ενός γεγονότος είναι αρκετή η παρουσίασή του σαν μια περίπτωση του γενικότερου νόμου στον οποίο υπάγεται. Δεύτερον, υπάρχει μια στενή σχέση μεταξύ ερμηνείας, πρόβλεψης και τεχνικού ελέγχου. Αν ένα γεγονός εξηγείται μόνον όταν η εμφάνισή του μπορεί να προκύψει από κάποιες δεδομένες προϋποθέσεις, τούτο σημαίνει ότι η γνώση αυτών των προϋποθέσεων εκ των προτέρων συνεπάγεται τη δυνατότητα πρόβλεψης του γεγονότος. Η γνώση αυτή δίνει επίσης τη δυνατότητα να ληφθούν τα μέτρα εκείνα ακριβώς που απαιτούνται για τον έλεγχο και τη μεθόδευση της εμφάνισης του συγκεκριμένου γεγονότος. Και πράγματι, η δυνατότητα και το ενδιαφέρον για έλεγχο και επιλογή φαινομένων αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της φυσιολογίας αυτού του είδους της έρευνας.

Ετσι, σχεδόν όλες οι αναφορές εμπειρικών ερευνών που στηρίζονται στην επαγωγική μέθοδο (και από εκεί στο υποθετικό-απαγωγικό υπόδειγμα) αρχίζουν με την παρουσίαση της υπόθεσης της έρευνας ακολουθούμενης με συζήτηση των (εμπειρικών) στοιχείων και ολοκληρώνεται με την εκτίμηση του βαθμού στον οποίον τα

στοιχεία στηρίζουν ή επιβεβαιώνουν την υπόθεση. Όσο η θεωρία ισχύει –αντέχει απόπειρες διάψευσής της κατά τον Popper⁸– έχουμε ένα υποθετικό-απαγωγικό μοντέλο επιστημονικής ερμηνείας. Επιπλέον, ο τρόπος συλλογής και ανάλυσης των στοιχείων επικεντρώνεται στην ανακάλυψη ισχυρών, γενικεύσιμων σχέσεων. Ετσι, παρατηρείται μια σχετική υποτίμηση και αδιαφορία προς τις λεγόμενες «ήπιες» μεθόδους έρευνας, όπως μελέτες περιπτώσεων (case studies), και πολύ διαδεδομένη χρήση μεγάλων δειγμάτων, μεθόδων επισκόπησης, εργαστηριακών πειραμάτων και μαθηματικών και στατιστικών μεθόδων ανάλυσης.

Η έρευνα στη νοσηλευτική, γνωστικό αντικείμενο επαγγελματικής κατ' εξοχήν εφαρμογής, επιδιώκει την εξεύρεση δικαιολογημένων γενικεύσεων, οι οποίες θα αποτελέσουν το επιστημονικό υπόβαθρο για την επαγγελματική πρακτική αλλά και τη συστηματοποίηση της επιστημονικής γνώσης μέσα από την οποία συστηματοποίηση η αξιοπιστία της νοσηλευτικής πρακτικής συνεχώς θα βελτιώνεται⁹.

Υποθέσεις για το κοινωνικό γίνεσθαι

Η κλασική εμπειρική μεθοδολογία κάνει δυο βασικές υποθέσεις αναφορικά με την ανθρώπινη κοινωνία. Πρώτον, υποθέτει ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι σκόπιμη και τελεολογική. Ετσι, και παρόλο που ο άνθρωπος θεωρείται ότι έχει οριοθετημένο λογικό¹⁰ πιστεύεται ότι είναι ικανός να θέτει πάντοτε εκλογικευμένους στόχους. Επίσης, οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται από την επιδίωξη ενός και μοναδικού σκοπού: τη μεγιστοποίηση της ωφέλειάς τους γενικά και με οποιαδήποτε μορφή αυτή εννοείται από κάθε συγκεκριμένο άτομο. Δεύτερο, με δεδομένη εκ των προηγούμενων την άποψη περί σκόπιμης και οργανωμένης δράσης σε ατομικό αλλά κατ' επέκταση και σε συλλογικό επίπεδο, υπάρχει μία υπονοούμενη υπόθεση περί ελεγχόμενης κοινωνικής τάξης. Ενώ, δηλαδή, αναγνωρίζεται η ύπαρξη συγκρουόμενων στόχων μεταξύ διαφόρων τμημάτων και λειτουργιών σε ένα νοσοκομείο ή και μεταξύ των μελών

διαφορετικής εκπαίδευσης σε μία ομάδα παροχής φροντίδων υγείας, αυτή η σύγκρουση θεωρείται σαν δυνάμενη να διαχειρισθεί με υπαγωγή του συμπλέγματος των σχέσεων (ιατρών, νοσηλευτών, κοινωνικών λειτουργών, κ.λπ.) στην εξομαλυντική διάρθρωση και ιεράρχηση που επιβάλλουν οι απαιτήσεις της εξυπηρέτησης ενός γενικότερου συστήματος παροχής φροντίδας υγείας.

Σχέση θεωρίας και πρακτικής

Αναφορικά με τη σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης, η εμπειρική μεθοδολογία έρευνας επιμένει και σε μία διχοτόμηση μεταξύ μέσων και σκοπού. Σύμφωνα με τη διχοτόμηση αυτή, τις νοσηλεύτριες, για παράδειγμα, θα πρέπει να τις απασχολεί μόνο το θέμα της παροχής της πλέον αποτελεσματικής νοσηλευτικής φροντίδας –άπαξ και η ανάγκη γι' αυτό έχει προκύψει– ανεξάρτητα από τα μέσα, για την ανακούφιση και αποκατάσταση του ασθενούς στην πλέον αυτόνομη λειτουργία του. Δε θα πρέπει, επομένως, να την απασχολεί ούτε η υπάρχουσα δομή και οργάνωση των θεσμικών σχέσεων στο χώρο που καλείται να προσφέρει τις υπηρεσίες της ούτε η προληπτική νοσηλευτική η οποία, σαν δεοντολογική θεώρηση, δεν ανήκει στην εμπειρική και ειδικότερα στη Θετική Σχολή (Positivism) η οποία εξηγεί «αυτό που είναι» και όχι αυτό που πρέπει να είναι¹¹.

Η νοσηλεύτρια δεν θα πρέπει επίσης να προβληματίζεται κατά την επίτευξη του σκοπού της με διλήμματα ηθικής αν πράγματι εννοούμε, για παράδειγμα, ότι η νοσηλευτική έρευνα πρέπει να παράγει τη γνώση η οποία ενθαρρύνει ελεύθερες επιλογές των αρρώστων¹². Εννοείται ότι σε τέτοιες υπερβολικές κατευθύνσεις μπορεί να καταλήξει η εμπειρική έρευνα στα αυστηρά πλαίσια που της δίνει η Θετική Σχολή (Positivism)¹¹. Με τη σχολή και τη σκέψη των Positivists και σε αντίθεση με τη Δεοντολογική Σχολή Έρευνας (Normative Research), έχει σχεδόν ταυτισθεί, σκόπιμα ή μη, η εμπειρική μεθοδολογία από πολλούς ερευνητές και μελετητές.

Συνέπειες της χρήσης του υποθετικο-απαγωγικού υποδείγματος στην εμπειρική ερευνητική μεθοδολογία

Υπάρχει ένας αριθμός αδυναμιών στο υποθετικο-απαγωγικό υπόδειγμα της εμπειρικής ερευνητικής μεθοδολογίας, και κατ' επέκταση της πειραματικής, που πηγάζουν από τις υποθέσεις στις οποίες αυτή στηρίζεται. Η σημαντικότερη απ' αυτές τις αδυναμίες δημιουργείται σήμερα - και έχει σημασία για τη νοσηλευτική έρευνα - από την ανοιχτή αμφισβήτηση πλέον, στη φιλοσοφία των κοινωνικών επιστημών, των υποθέσεων περί ρεαλισμού και αντικειμενικής πραγματικότητας, καθώς επίσης και περί της δυνατότητας εμπειρικής επαλήθευσης των θεωριών, στις κοινωνικές επιστήμες. Αρχίζοντας από τον Popper¹³ και συνεχίζοντας με τον Lakatos¹⁴ και τον Feyerabend¹⁵, οι μεταεμπειρικοί φιλόσοφοι έχουν γενικά συμφωνήσει ότι οι παρατήσεις συνιστούν επισφαλείς προτάσεις, οι οποίες εξαρτώνται από τις θεωρίες για την επαλήθευση των οποίων γίνονται και επομένως δεν μπορούν να παίξουν το ρόλο του ουδέτερου κριτή μεταξύ ανταγωνιζόμενων θεωριών. Εν όψει αυτών των εξελίξεων, πολλοί εκφράζουν την ανησυχία ότι η φιλοσοφία των επιστημών βρίσκεται σε μια κατάσταση ρευστότητας στην οποία - χωρίς την άνεση μιας ουδέτερης, αντικειμενικής πραγματικότητας - αντιμετωπίζει τον κίνδυνο μιας απόλυτης σχετικότητας αναφορικά με την αλήθεια, καθώς και την ανάγκη επιλογής μη λογικών, πλέον, θεωριών¹⁶ ενώ διασχίζεται από διάφορες απόπειρες για την εγκαθίδρυση λογικών κριτηρίων στην εκδίκαση θεωριών². Οσον αφορά στη νοσηλευτική, η Λανάρα⁵ παρατηρεί ότι «καθαρή αντικειμενικότητα στη νοσηλευτική έρευνα δεν μπορεί να εφαρμοσθεί» ενώ ο T.A. Lambo¹⁷ εκφράζει την ανάλογη άποψη ότι «η νοσηλευτική συνδυάζει υποκειμενικότητα και αντικειμενικότητα, γιατί ασχολείται με σύνθετα φαινόμενα, με ανθρώπινες υπάρξεις, με συμπεριφορές, γνώσεις και αντιλήψεις» και με την οποία άποψη μόνο μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει σε μια πειραματική έρευνα στον αστάθμιστο παράγοντα άνθρωπο. Πέραν αυτών,

το άτομο ως άνθρωπος αποτελεί ταυτοχρόνως ο ίδιος έναν ερασιτέχνη κοινωνικό επιστήμονα γεγονός το οποίο περιπλέκει τα πράγματα.

Στη νοσηλευτική, η θεμελιώδης αρχή της θετικής σχολής - ότι η επιστημονική θεωρία αποτελεί συστηματοποιημένη γνώση του τι είναι «εκεί έξω» και ποτέ του τι πρέπει ή τι μπορεί να είναι - αντιστρατεύεται την πρακτική της στην εφαρμογή της σχετικά με τον ασθενή ο οποίος να μην επειδή είναι ό,τι είναι (ασθενής) χρειάζεται νοσηλευτική φροντίδα, αλλά τούτη με σκοπό να κάνει την υπέρβαση με τη βοήθεια της νοσηλεύτριας από την παρούσα κατάσταση σε μια άλλη καλύτερη γι' αυτόν. Στη διαδικασία αυτή απαιτείται η φαντασία και η εξάσκηση κρίσης ως προς το τι πρέπει να γίνει για τη μετάβαση προς αυτήν την κατάσταση, κάτι το οποίο είναι εκτός του θεωρητικού πλαισίου των Positivists¹¹ αλλά ίσως και της κλασικής εμπειρικής μεθοδολογίας γενικότερα. Επιπλέον και στα ίδια πλαίσια, η εμπειρική μεθοδολογία αποφεύγοντας ερωτήσεις δεοντολογίας δέχεται έτσι τη δομή και την παρούσα κατάσταση των συστημάτων παροχής νοσηλευτικής φροντίδας και υπηρεσιών υγείας γενικότερα μέρος των οποίων και η ίδια είναι.

Ενας ακόμα περιορισμός απορρέει από την υπόθεση της κλασικής εμπειρικής μεθοδολογίας περί του σκόπιμου, της λογικότητας και της συναίνεσης στην ανθρώπινη συμπεριφορά και της δυνατότητας σθάμισης των στοιχείων αυτών στην έρευνα. Πολλοί φιλόσοφοι, όπως ο Georgiou¹⁸ και ο Weick¹⁹, αμφισβητούν το μοντέλο αυτό του ανθρώπου και των οργανισμών που τούτος συγκροτεί και την έστω οριοθετημένη λογικότητα στην οποία αναφέρεται παραπάνω ο Simon¹⁰, φθάνοντας στο σημείο να υποπτεύονται ότι σε μεγάλο βαθμό οι άνθρωποι δεν εργάζονται για την επίτευξη προκαθορισμένων στόχων, αλλά εκ των υστέρων προσδιορίζουν στόχους έτσι που να δίνουν νόημα και σκοπό στις πράξεις που ήδη έχουν κάνει. Ο ασθενής είναι ένας άνθρωπος που δύσκολα μπορεί να εξασκήσει κρίση και εκλογίκευση. Από την άλλη μεριά, νοσηλευτές και γιατροί συχνά βρίσκονται στη θέση (να προτιμούν ή και να αναγκάζονται) να εξηγούν και να αιτιολογούν εκ των υστέρων στον ασθενή και την

οικογένειά του τον τρόπο αντιμετώπισής του. Όπως επίσης θα πρέπει να θεωρείται αφελής κάποιος που εργάζεται σε ένα μεγάλο οργανισμό / νοσοκομείο χωρίς την αντίληψη ότι αυτό «μπορεί» να λειτουργεί κάτω από καταστάσεις τέτοιες όπως «οργανωμένη αναρχία»²⁰, «διαπραγματευμένη τάξη»¹⁹, κ.λπ., που αποκαλύπτουν τους οργανισμούς σαν πολύπλοκα συστήματα διεργασιών, κανονισμών και ισορροπιών, οι οποίες συνεχώς βρίσκονται υπό διαπραγματευση, παραγωγή και αναπαραγωγή.

Βεβαίως, θα ήταν άδικο να μην αναγνωρισθούν στην εμπειρική μεθοδολογία και τα πλεονεκτήματά της. Εμπειρικοί ερευνητές έχουν επιμείνει στη σαφήνεια και την αυστηρότητα κατά την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων και γενικεύσεων και έχουν αποφύγει την αχαλίνωτη φιλολογία με προσήλωση στην άποψη ότι ουδέτερη και αντικειμενική εμπειρική γνώση όχι μόνο μπορεί να βοηθήσει τον άνθρωπο να αποφύγει την προκατάληψη και την πρόληψη, αλλά και να αποτελέσει τη βάση για ενήμερη γνώμη και κρίση, η οποία βελτιώνει τη σχέση των ατόμων με το φυσικό και κοινωνικό τους περιβάλλον. Όμως αυτή η βασική, συγκεκριμένη και οριοθετημένη πλατφόρμα έχει σε μεγάλο βαθμό υποστεί μια μορφή απαξίωσης ύστερα από τη συνεχή αναζήτηση, σε ορισμένα γνωστικά αντικείμενα τουλάχιστον, στα οποία η οριοθέτηση της εμπειρικής μεθοδολογίας καταλήγει περιοριστική αναφορικά με το τι θα πρέπει να θεωρηθεί γνήσια γνώση και τι εναλλακτικές και πιο κατάλληλες σε διάφορες περιπτώσεις μεθόδους ερεύνης θα μπορούσε κανείς να μετέλθει. Ετσι στο πλαίσιο μιας τέτοιας αναζήτησης, θα παρουσιάσουμε στο υπόλοιπο μέρος της εργασίας μια διαφορετική εμπειρική μέθοδο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν εναλλακτική, σε κάποια ειδή, τουλάχιστον, της νοσηλευτικής έρευνας.

Η ερμηνευτική εναλλακτική μέθοδος στην εμπειρική έρευνα

Η εναλλακτική αυτή μεθοδολογία προτείνεται στη νοσηλευτική με την ελπίδα ότι δεν έχει απορριφθεί εντελώς η άποψη ότι η επαγγελματική νοσηλευτική εκδηλώνεται βασικά σε μια

«ένας προς έναν» σχέση μεταξύ νοσηλευτή και ασθενούς αν και ο ορισμός αυτός της Virginia Henderson θεωρείται σήμερα υπεραπλουστευτικός και το να βλέπει κανείς τη νοσηλευτική έτσι, έστω και στην περίπτωση της ένας προς έναν σχέσεως, περιορίζει πολύ το ρόλο της νοσηλεύτριας τοποθετώντας τον έξω από τον ευρύτερο κοινωνικό και το συγκεκριμένο ομαδικό πλαίσιο, στο οποίο οι ανάγκες του ασθενούς αντιμετωπίζονται σε επίπεδο σχεδιασμού ως προς το πρώτο και εκτέλεσης ως προς το δεύτερο.

Η ερμηνευτική μεθοδολογία έρευνας προέρχεται από γερμανικές φιλοσοφικές αναζητήσεις, οι οποίες δίνουν έμφαση στο ρόλο της γλώσσας, της ερμηνείας και της κατανόησης στις κοινωνικές επιστήμες. Καθώς ο A. Schutz²¹ υπήρξε ένας από αυτούς που είχαν σημαντική επίδραση πάνω στη διαμόρφωση αυτής της εναλλακτικής μεθόδου, οι ιδέες του συνιστούν τον πυρήνα της περιγραφής της στην εργασία αυτή.

Απόψεις αναφορικά με την κοινωνική πραγματικότητα

Ο Schutz²¹ αρχίζει με την ιδέα ότι το πρωτογενέστερο στοιχείο στο κοινωνικό γίνεσθαι είναι μια συνεχής ροή από εμπειρία ζωής. Αυτή η συνεχής «ροή αισθήσεων» δεν έχει νόημα ή συγκεκριμένη ταυτότητα μέχρι τη στιγμή που οι άνθρωποι στραφούν σε ένα κομμάτι από αυτή τη ροή και του δώσουν σημασία και νόημα. Εμπειρίες στις οποίες αναδρομικά έχει δοθεί σημασία συνιστούν συνειδητή συμπεριφορά. Οι κοινωνικές επιστήμες ασχολούνται γενικώς με μια ειδική κατηγορία συνειδητής συμπεριφοράς, τις πράξεις, οι οποίες έχουν σκοπό και μελλοντικό προσανατολισμό. Επειδή οι πράξεις εσωτερικά επενδύονται με υποκειμενική σημασία, από τον συντελεστή τους (άνθρωπο) και πάντοτε σκόπιμα, τούτες δεν μπορούν να γίνουν κατανοήτες χωρίς αναφορά στη σημασία τους. Ομως, στην καθημερινή ζωή οι πράξεις δεν εκτελούνται μέσα σε χώρο ιδιωτικής και υποκειμενικής μόνο σημασίας και νοημάτων. Παρόλο που οι άνθρωποι ως άτομα ακατάπαυστα κατα-

τάσσουν και κατηγοριοποιούν εν εξελίξει εμπειρίες σύμφωνα με διάφορα πρότυπα ερμηνευτικά σχήματα, αυτά τα σχήματα στην ουσία είναι κοινωνικά και διαπροσωπικά ή διυποκειμενικά. Δεν ερμηνεύουμε, δηλαδή, μόνο τις προσωπικές μας πράξεις, αλλά επίσης και αυτές των άλλων ατόμων με τα οποία ερχόμαστε σε επαφή και αντιστρόφως. Μέσα από αυτή τη διαδικασία της συνεχούς κοινωνικής επαφής και διεργασίας, έννοιες και κανόνες γίνονται αντικειμενικά (διαπροσωπικά, διυποκειμενικά) πραγματικοί. Συγκροτούν μια συνοπτική και δεδωμένη κοινωνική πραγματικότητα, η οποία εμφανίζεται στο άτομο όπως και ο φυσικός κόσμος. Επιπλέον, παρόλη τη συνεχή βελτίωση και διαμόρφωση αυτού του κοινωνικού αποθέματος γνώσης, υπάρχουν κάποια πρότυπα τα οποία προσωρινά επιστημοποιούνται, αναγνωρίζονται και θεωρούνται δεδομένα και χρησιμοποιούνται στην τυποποίηση των εμπειριών. Αυτές οι τυποποιήσεις συνιστούν στοιχειώδες λειτουργικό τμήμα του κοινωνικού πλαισίου, μέσα στο οποίο οι πράξεις γίνονται κατανοητές. Σχετικές με τις απόψεις αυτές είναι και οι παρατηρήσεις ερευνητών στη νοσηλευτική σύμφωνα με τις οποίες η αξία της επιστημονικής γνώσης στη νοσηλευτική καθορίζεται από τη σχετικότητα και τη σημαντικότητά της στην κατανόηση της ανθρώπινης εμπειρίας⁵.

Αντιλήψεις περί γνώσεως

Με δεδομένη αυτή την άποψη περί μιας υποκειμενικά δημιουργούμενης και αναδυόμενης κοινωνικής πραγματικότητας, οι ανάλογες ερευνητικές ερωτήσεις θα πρέπει να είναι: πως μια λογική, κοινωνική κατάσταση παράγεται και αναπαράγεται στην καθημερινή ζωή; Ποιοι είναι οι βαθιά ριζωμένοι κανόνες που στοιχειοθετούν και συγκρατούν τον κοινωνικό κόσμο; Πώς μεταβάλλεται η εικόνα που αρχικά έχει ένας άνθρωπος με τον (φυσικό και κοινωνικό) εμπειρικό κόσμο του ύστερα από μια τραυματική εμπειρία και πώς αυτή η εμπειρία διατηρεί ή προ-

σαρμόζει τη νέα κοινωνική άποψη και σχέση, τελικά, του ασθενούς; Ποια είναι τα τυπικά κίνητρα τα οποία εξηγούν τις προθέσεις και τις πράξεις; Στην ουσία, ο ερμηνευτικός ερευνητής επιδιώκει να δώσει νόημα στις ανθρώπινες πράξεις ταιριάζοντάς τις σε ένα σύστημα από πρότυπα ατομικών στόχων και μια κοινωνική υποδομή γενικότερων και προσωρινά αποδεκτών εννοιών και νοημάτων.

Ομως και αυτής της μεθοδολογίας οι ερμηνείες της ζωής και του κόσμου είναι αναγκαίο να πληρούν κάποια συγκεκριμένα κριτήρια. Ο Schutz²¹ αναφέρει ότι «το σύστημα των κοινωνικών τυποποιήσεων/πρότυπων που θα σχεδιάσει ο ερευνητής θα πρέπει να κατασκευασθεί με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και σαφήνεια σε σχέση με το εννοιολογικό πλαίσιο στο οποίο υποτίθεται ότι ανήκει και να είναι πλήρως συμβατό με τις αρχές της επιστήμης της Λογικής». Αυτές οι προϋποθέσεις είναι απαραίτητες για να εξασφαλισθεί η αντικειμενική ορθότητα των εννοιολογικών σχημάτων που κατασκεύασε ο ερευνητής. Ένας άλλος σύγχρονος Γερμανός ερευνητής – και αντίπαλος «κάθε ανιστόρητης γενίκευσης»²² - ο διάσημος ιστορικός Herring, απαιτεί «λογικές και τεκμηριωμένες αποδείξεις»²². Το δεύτερο κριτήριο είναι η «υποκειμενική ερμηνεία», το οποίο σημαίνει ότι ο ερευνητής αναζητά τη σημασία την οποία μια πράξη περιείχε για τον συντελεστή της. Τέλος, υπάρχει το κριτήριο της επάρκειας. Καθώς δεν υπάρχει στη θεωρία ουδέτερος κόσμος στοιχείων, τα οποία θα μπορούσαν να παίξουν το ρόλο του τελικού κριτή, η επάρκεια μιας θεωρίας ή ερμηνείας των προθέσεων και των πράξεων του συντελεστή (αυτών), εκτιμάται με το βαθμό στον οποίο ο συντελεστής συμφωνεί - σε όρους κοινωνικής λογικής - με την ερμηνεία που δίνει το μοντέλο του ερευνητή.

Πώς ένας επιστήμονας εκτελεί μια εργασία ερμηνευτικής έρευνας; Αν και είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς ακριβείς διαδικασίες για κάτι που είναι μάλλον θέμα προσωπικής εφευ-

ρετικότητας του κάθε ερευνητή, τούτος θα μπορούσε να παραδειγματισθεί από τις μεθόδους των ανθρωπολόγων ερευνητών, οι οποίοι δίνουν έμφαση στην παρατήρηση, στην ευαισθησία, στα γλωσσικά συνθήματα και υπονοούμενα και μεγάλη προσοχή στη λεπτομέρεια. Κάθε πληροφορία θα πρέπει να ερμηνεύεται μάλλον στο φως άλλων στοιχείων από τη γλώσσα και την ιδεολογία του ατόμου που μας ενδιαφέρει²³ παρά με βάση προκαθορισμένες ορολογίες. Οι έννοιες είναι οι ίδιες ενσωματωμένες σε άλλες έννοιες και κοινωνικές πρακτικές. Σαν τέτοιες, σοβαρές μελέτες τύπου case study εκτελούμενες στο περιβάλλον της μόνιμης καθημερινής ζωής του ασθενούς, για παράδειγμα, είναι προτιμότερος από εξ αποστάσεως, μεγάλης κλίμακας δειγματοληψίες ή μαθηματικά μοντέλα ανθρώπινων προθέσεων και πράξεων.

Απόψεις για την κοινωνία

Οι κυριότερες για τον άνθρωπο απόψεις της ερμηνευτικής μεθοδολογίας είναι (α) η αναγνώριση σκοπιμότητας στις πράξεις του ατόμου και (β) η ύπαρξη μιας δεδομένης υποδομής εννοιών πάνω στις οποίες στηρίζεται ο σχεδιασμός των πράξεων.

Ο Schutz²¹ παρατηρεί ότι ο σκοπός περιέχει πάντοτε ένα στοιχείο παρελθόντος καθώς ο μόνον άτομα με εμπειρίες μπορούν να δίνουν έννοια και νόημα σε πράξεις που προτίθενται να εκτελέσουν. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε άτομα τα οποία, για διάφορους λόγους, στερούνται συγκεκριμένες εμπειρίες, το κενό θα μπορούσε να καλυφθεί με την εκπαίδευση.

Θεωρία και πρακτική

Όπως θα πρέπει να γίνεται πλέον εμφανές, η ερμηνευτική έρευνα και γνώση, κατ' επέκταση, αποκαλύπτει στον άνθρωπο το τι αυτός και οι άλλοι κάνουν όταν δρουν και ομιλούν όπως δρουν και ομιλούν σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτό το επιτυγχάνει η μεθοδολογία αυτή δίνοντας περισσότερη σημασία στα συμβο-

λικά σχήματα και θεωρώντας, προσωρινώς, δεδομένα θέματα και έννοιες που απεικονίζουν τον κόσμο σε συγκεκριμένες μορφές και τρόπους. Η ερμηνευτική έρευνα δεν έχει πρόθεση ούτε ενδιαφέρεται να ελέγξει εμπειρικά φαινόμενα, όπως επιθυμεί να κάνει η κλασική εμπειρική και πιο συγκεκριμένα η πειραματική έρευνα. Αντίθετα, ο στόχος του ερμηνευτικού ερευνητή είναι να εμπλουτίσει τη γνώση και την κατανόηση εκ μέρους των ανθρώπων, της σημασίας των πράξεών τους, αυξάνοντας έτσι τη δυνατότητα και την πιθανότητα της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης. Παρουσιάζοντας το τι κάνουν οι άνθρωποι στην πράξη ή τι εννοούν να κάνουν, καθίσταται πιο εφικτό να αντιληφθούμε σε κάθε προβληματική (για μας και για τον άρρωστο μαζί) περίπτωση μια νέα γλώσσα και μέσα από αυτή ένα νέο τρόπο ζωής και επιβίωσης τελικά.

Όπως θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει, οι νεότερες φιλοσοφικές απόψεις περί γνώσεως και του (εμπειρικού) κόσμου μας, προσφέρουν εναλλακτικές μεθόδους έρευνας, οι οποίες με τη σειρά τους αυξάνουν τη δυνατότητα μελέτης νέων προβλημάτων και ενδιαφερόντων και μια εναλλακτική βάση κριτηρίων για τον έλεγχο των ευρημάτων μιας έννοιας. Υπάρχουν αρκετά πλεονεκτήματα στη μεταφορά της νοσηλευτικής έρευνας στον καθημερινό κόσμο των συντελεστών της νοσηλευτικής (ασθενών και νοσηλευτών μαζί). Αντί να κατασκευάζουμε επιστημονικά μιν, αλλά τεχνητά μοντέλα ανθρώπινης συμπεριφοράς, τα οποία προϋποθέτουν μια προκαθορισμένη και αυστηρά τηρούμενη εκλογίκευση, η ερμηνευτική μέθοδος προσφέρει τη μελέτη της νοσηλευτικής σε ένα ευρύτερο και δυναμικό (όχι στατικό) πλαίσιο καθημερινής εκδήλωσης και εφαρμογής. Ενθαρρύνει τον εκ μέρους του ασθενή ορισμό και περιγραφή της παρούσας κατάστασής του, πρώτα, και τη συμμετοχή του, στη συνέχεια, στη διαμόρφωση της επιδιωκόμενης νέας τέτοι-ας, και αναλύει τον τρόπο κατά τον οποίο αυτή η κατάσταση συνδέεται και διαρθρώνεται με το άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό γίγνεσθαι.

D. SAPOUNTZI-KREPIA, C. CANTZOS, Alternative research methods in nursing.

Research in Nursing has been influenced largely by the philosophical assumptions about knowledge and research methodology of traditional empirical research. Despite its particular strengths, this particular context, developed and suited for experimenting basically in the natural science, possesses certain weaknesses when used in social science research or in interdisciplinary inquiry with significant social content. The particular work on hand, first presents a more or less well known context of epistemological assumptions about knowledge and research within which, in its second part, it critically analyses the so called hypothetico-deductive model of empirical research. In the third part of the study, an alternative to the traditional empirical research method is presented, the interpretive approach. Arguably, this method is particularly suitable for research in nursing due to its different philosophical assumptions that were developed mainly by German writers and uses, as its main premise, the notion that social reality is intersubjectively created and can be best interpreted by the actors themselves, given the appropriate research environment and methods for this. Such methods rely more in case studies conducted in the environment of the actors rather than in isolated laboratory experiments and sampled data.

Key words: Empirical research, interpretive

Nosileftiki 1: 19-27, 1996

Βιβλιογραφία

1. Habermas J.: Knowledge and Human Interest, 2nd ed. London, Heinemann Educational Books Ltd., 1978: 3-7.
2. Chua W.F.: Radical Developments in Accounting Thought, The Accounting Review, 1986, Vol. LXI, No. 4: 601-605.
3. Johnson D.: «Development of Theory: A Requisite for Nursing as a Primary Health Profession, Nursing Research, 1974, 23(5): 372-377, όπως αναφέρεται από τη Β. Λανάρα. «Νοσηλευτική Έρευνα - Αξιολογική Θεώρηση» στα: Πρακτικά Β' Επιμορφωτικού Νοσηλευτικού Σεμιναρίου, Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, 1985, 77-93.

4. Λανάρα Β.: Διοίκηση Νοσηλευτικών Υπηρεσιών, Β' εκδ. Αθήνα, Βασιλική Ανδρ. Λανάρα, 1994: 97-100.
5. Λανάρα Β.: «Νοσηλευτική Έρευνα - Αξιολογική Θεώρηση» στα: Πρακτικά Β' Επιμορφωτικού Νοσηλευτικού Σεμιναρίου, Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, 1985, 77-93.
6. Cambell B, Stanley J.: Experimental and Quasi-Experimental Designs for Research, Chicago, Rand McNally and Co., 1966: 34.
7. Henpel C.: Problems and Changes in the Empiricist Criterion of Meaning, *Revue Internationale de Philosophie* 1950, 40: 41-63.
8. Popper K.: *The Logic of Scientific Discovery*, New York, Hutchinson, 1959: 251-252n.
9. Schlotfeld R.: Reflections on Nursing Research. *The American Journal of Nursing*, April 1960, Vol. 60, No. 4: 493.
10. Simon H.: *Administrative Behavior: A Study of Decision - Making Processes in Administrative Organization*, 3rd ed., Gencoe, Ill., Free Press, 1976: 45-46.
11. Friedman M.: *The Methodology of Positive Economics*, in: *Essays in Positive Economics*, Chicago, University of Chicago Press, 1953: 3-43.
12. Donalson S.: Let Us Not Abandon the Humanities, *Nursing Outlook*, 1983: 31(1): 40-43.
13. Popper K.: *Conjectures and Refutations*, 3rd ed. London, Routledge and Kegan Paul, 1972: 12-18.
14. Lakatos I.: Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes, in: I. Lakatos and A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, London, Cambridge University Press, 1970: 91-196.
15. Feyerabend P.: *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of knowledge*, New York, New Left Books, 1975: 5-63.
16. Bernes B., Bloor B.: *Relativism, Rationalism and the Sociology of knowledge*, in: M. Hollis and S. Lukes (eds.), *Rationality and Relativism*, London, Basil Blackwell, 1982: 21-47.
17. Lambo, T.A.: The First Major Landmark, *World Health*, 1983: 2-4.
18. Georgiou P.: The Goal Paradigm and Notes Towards a Counter Paradigm, *Administrative Science Quarterly*, September 1973: 291-310.
19. Weick K.: *The Social Psychology of Organizing*, 2nd ed. Menlo Park Cal., Addison-Wesley Publishing Co., 1979: 23-64.
20. Strauss A., Schatzman L., Butcher R., Erlich D., Satshin M.: *The Hospital and its Negotiated Order*, in: E. Friedson (eds.), *The Hospital in Modern Society*, Glencoe Ill., The Free Press, 1963: 147-169.
21. Schutz A.: *The Phenomenology of the Social World* (Translated by G. Walsh and F. Lehnert), Evanston, Ill., Northwestern University Press, 1967: 5-150.
22. Λιάκος Α.: Ο ιστορικός Gunnar Herring. *Το Βήμα*, 1995 Ιανουάριος 15: Β3.
23. Feyerabend P.: *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of knowledge*, New York, New Left Books, 1975: 251.